

OPSADA DUBROVNIKA

“Iako su radio i novine u Crnoj Gori izvještavali kako se njihovi vojnici vode teške bitke s hrvatskom vojskom, MUP-ovcima i stranim plaćenicima, činjenica je da sve do dolaska pred sam Dubrovnik i na neke strateški važne položaje, gotovo da nisu vidjeli hrvatske vojnike. Prvo mjesto u koje je njihova jedinica stigla bila je Dubravka, malo naselje na samoj granici Crne Gore i Hercegovine. Već po ulasku vidjelo se da je neka od jedinica JNA bila tamo prije njih, u selu je vladao kaos i bilo je posve prazno.”

str. 69

Uvod

Dubrovnik je smješten na krajnjem jugu Hrvatske, na uskom prostoru na tromeđi između Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Upravo zbog svog položaja, geopolitički je izoliran od ostatka Hrvatske, te upućen na suradnju s dvije susjedne republike. Prema popisu stanovništva iz 1991, grad Dubrovnik je imao 49.728 stanovnika, od čega su 38.521 bili Hrvati, 4.342 Srbi, a 1.026 su se izjašnjavali kao Jugosloveni.¹

Dubrovnik je u Europi i svijetu poznat po svojem kulturno-istorijskom naslijeđu, zbog čega je Stari grad 1979. uvršten na listu UNESCO-ve zaštićene svjetske baštine. Stari je grad kroz vjekove sačuvao karakter jedinstvene urbane cjeline zidane 1272. godine, opasan zidinama dugim 1400 metara koje su dovršene u 15. i 16. vijeku. Od 1950. u gradu se održavaju Dubrovačke ljetne igre, kulturna manifestacija svjetskog glasa. Među uvjetima za uvrštavanje na listu UNESCO-a bila je i demilitarizacija. Iako je, u trenutku kada je donesena odluka o demilitarizaciji, ona zaista bila dobra za grad koji je živio od turizma, loše će se strane te odluke pokazati u trenutku napada na Dubrovnik 1991. godine.

Povijesni pregled

Uzroci rata

Tijekom 1988. i 1989. godine u Jugoslaviji uz gospodarsku i političku krizu sve više jača nezadovoljstvo stanjem u zemlji i sve su češće rasprave o preuređenju države. Istovremeno, od dolaska Slobodana Miloševića na vlast 1987., jača velikosrpska politika. Na izborima 1990. u Hrvatskoj pobjeđuje nacionalistička Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) predvođena Franjom Tuđmanom, čije poteze sa zebnjom prate u krajevima sa srpskim većinskim stanovništvom. U kolovozu 1990. u većem dijelu tih krajeva podignute su barikade. Na odgovor nije trebalo dugo čekati. „Prvi dobrovoljački odredi sastavljeni su u glavnom od članova HDZ-a“². I dok su se Hrvatska i Slovenija na referendumima 1991., koje su i ranije zagovarale labavu federaciju ili konfederaciju, odlučile za izlazak iz Jugoslavije i samostalnost, vlast u Crnoj Gori stala je na stranu Miloševića. Na izborima koji su se u Crnoj Gori održali krajem 1990. Milošević je naime podržao Momira Bulatovića, tada predsjednika Predsjedništva, te Mila Đukanovića, tada premijera. Oni su poduprli tadašnju velikosrpsku politiku, počeli zagovarati izjednačavanje Crnogoraca sa srpstvom i pravoslavljem kao temeljnim elementima državnosti, te poistovjećivanje s velikosrpskom politikom i njenim ciljevima. Početkom ljeta 1991. u tadašnjim crnogorskim medijima, koji su bili skloni režimu, počinje snažna propagandna kampanja pod sloganom „Rat za mir“, koja vrlo jasno zagovara velikosrpske ciljeve, te za svoju metu uzima Hrvatsku i Hrvate.³ Nazivani su koljačima, genocidnim narodom, ustašama. Članak iz lista

¹ Podaci preuzeti sa stranice Hrvatskog zavoda za statistiku, Popis stanovništva 1991.

² Iz knjige Ive Goldsteina „Hrvatska 1918. – 2008.“ Zagreb: EPH Liber, 2008.

³ Više o kampanji „Rat za mir“ i propagandi unutar nje, u Sonja Biserko, ur. Dubrovnik: „Rat za mir“. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

Pobjeda od 29. rujna 1991. vrlo dobro opisuje te stavove: „Konačno i onaj ko neće da vidi o kakvoj se to „demokraciji“ radi u Sloveniji i Hrvatskoj. U njima, fašizam je ponovno ušao u sve pore „državnog“ i svih drugih oblika djelovanja njihovog naroda. Opet je stvorena „opća svijest o svetoj obavezi odbrane tisućljetne povijesti lijepe njihove“, u službi čega je opet u primjeni imperativ „Srbe na vrbe“!⁴ U pripremi rata manipuliralo se strahovima povezanim s iskustvima progona Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), tijekom razdoblja Drugog svjetskog rata (1941.-1945.). Isti članak iz *Pobjede* donosi sljedeće: „Ne znamo kako će ovog puta proći ostale sile Osovine, ali biće interesantno za nas kako će se Hrvatska izvući? Na nama je da držeci se one: „Zmiju pravo u glavu“, spriječimo ponavljanje Jasenovca, Jadovna, Zidanog mosta, Golog otoka i ostalih ždrijela holokausta, jama i vrtača diljem Hrvatske i Slovenije.“⁵ Navođenjem stvarnih ustaških zločina iz prošlosti koji su prikazani kao „zločini Hrvata“ kojima su dodavani najnoviji, navodno iz 1990. i 1991, pripisivalo im se da su najveći mrzitelji i neprijatelji Srba i rušitelji Jugoslavije. Zbog odbrane srpstva, kao i zbog straha od Hrvata, mnogi će uskoro morati u rat.

Važan element tadašnje srpske i crnogorske kampanje bila je i tvrdnja da Hrvati žele „vratiti“ dijelove crnogorske teritorije, konkretno Boku Kotorsku, i da su s tim ciljem nagomilali oko 30,000 vojnika na granice s Crnom Gorom, koji će svakog časa napasti. Upravo ta tvrdnja o brojnoj hrvatskoj vojsci koja čeka na granicama motivirala je veliki broj crnogorskih dobrovoljaca da se uključe u rat.

Svijest o mogućnosti rata u Dubrovniku

Bez obzira na sve navedeno, u Hrvatskoj je postojala nada da će JNA zaobići Dubrovnik, prije svega zato što on nije imao nikakve vojne objekte niti vojsku. Tadašnji dubrovački načelnik općine Petar Poljanić, tadašnji ministar trgovine Petar Kriste, kao i ljudi koji su bili bolje upućeni u međudržavne odnose, ističu da je već tokom ljeta postalo jasno da će JNA napasti Dubrovnik. No, navode i da nikome nije bilo ni na kraj pameti da će napasti Stari grad. S druge strane, građani, posebno oni koji su živjeli u gradu, bili su iznenađeni kada su na njega pale prve granate. Sve do početka napada vjerovali da je rat nešto što se događa daleko, da neće doći do Dubrovnika, da grad od tolikog značaja, koji pritom nema ni vojsku, nitko neće dirati.⁶

No, nada je nestala kad je Slobodan Milošević proglasio Dubrovnik glavnim gradom južne Hercegovine, a Vojslav Šešelj ga uvrstio na kartu s ucrtanim granicama „koje su jedina Srbija na koju Srbi pristaju“. Obojica su kasnije optuženi pred Tribunalom za ratne zločine u bivšoj Ju-

⁴ Članak Ratka Bratovića, objavljen u listu *Pobjeda* 29. 09.1991., u Koprivica, Sve je bilo meta. Podgorica: Monitor, 2004.:21.

⁵ Isto.

⁶ O tome svjedoče gotovo sve intervjuirane osobe iz Osobnih sjećanja. Svjedočanstvo Ane Bokun, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/ane-bokun/?search=theme&val=48>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Đivo Dražić, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/divo-drazic/>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Božidar Jurjević, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/bozidar-jurjevic/?search=theme&val=48>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Pero Novaković, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/pero-novakovic/?search=theme&val=48>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Marko Sjekavica, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/marko-sjekavica/?search=theme&val=48>, pristupljeno 14.12.2020.

Pripreme za rat

Iako se dalo naslutiti da će dubrovačka općina biti napadnuta, kao i zato što su imali informacije da se vojska gomila na granici Hrvatske i BiH, Krizni štab općine Dubrovnik (KŠOD) i ostale institucije koje su trebale brinuti o obrani, započele su s pripremama prekasno. To potvrđuje i članak objavljen u *Večernjem listu* 07.11.1991: „Već od prvih dana sporadične pucnjave i sitnih provokacija na granicama dubrovačke općine bilo je jasno da se dubrovačka mirotvorna politika i vjekovna tradicija diplomacije ovaj put ne mogu usprotiviti primitivnoj logici oružja i argumentu sile. Dubrovački čelnici do zadnjeg su trenutka pregovarali sa svojim sadašnjim okupatorima, ali istodobno, to je vrlo dobro poznato, nisu jednako ažurno pripremali i obranu Dubrovnika; čak su se nekoliko dana prije napada na Dubrovnik čule i sigurne prognoze da Dubrovnik neće i ne može biti napadnut jer se on brani kulturom.“⁹ Također, iz dokumentacije KŠOD, vidljivo je da organizacija obrane grada počinje u trenucima kad je općina već bila pod stalnim udarom granata i kad su neka mjesta u njezinom južnom dijelu već okupirana, dakle, na samom kraju rujna. Tek 26. rujna traži se od Glavnog stožera Hrvatske Vojske (GS HV) privremeno pojačanje jačine bataljuna. Dobivaju odgovor od GS-a da im oni ne mogu pomoći i upućuju ih na dogovor s dalmatinskim zapovjedništvima.¹⁰ A 30. rujna, kada su luka i dijelovi općine već okupirani, traže od Ministarstva obrane da naoruža formiranu jedinicu Dubrovčana dragovoljaca i da je što prije pošalje.¹¹ Jasno je da je s pojačavanjem vojske i nabavom naoružanja Krizni štab krenuo tek kad se neki djelovi više nisu mogli braniti.

Ipak, krajem rujna, Miljenko Bratoš, tada sekretar sekretarijata općine, organizirao je Civilnu zaštitu i s njom pokrenuo uređivanje skloništa, prikupljanje zaliha hrane, agregata, zaliha krvi i drugih sličnih stvari, koje će se pokazati ključnima tijekom opsade. Nojko Marinović svjedoči da je upravo Bratoš bio jedan od prvih ljudi u gradu koji je predosjetio da će do rata doći i počeo organizirati pomoć.¹²

Vojska i naoružanje

Tijekom ljeta, posebno u kolovozu i početkom rujna 1991., vojska JNA gomilala se oko Trebinja. Mobilizacija se sprovodila u Srbiji, Hercegovini, a najviše vojnika dala je Crna Gora. Dok je Srbija sudjelovala s oko 10% mobilizacijskih kapaciteta, Crna Gora sudjelovala je s čak 27%, što je između 20,000 i 25,000 ljudi na bojištu u Dubrovniku i južnoj Hercegovini.¹³ Formirane su i brojne dobrovoljačke jedinice, te je interes crnogorskog stanovništva za sudjelovanje u ratu u ovoj početnoj fazi bio jako velik, mnogo veći nego u Srbiji. Te mobilizacije bile su jedan od prvih pokazatelja Dubrovčanima da će biti napadnuti.¹⁴ S druge strane, crnogorska vojska okupljena je s ciljem „da brani od neprijatelja ovaj dio Crne Gore i sa ovih položaja neće mrdati.“¹⁵ No, krajem rujna

⁹ Članak „Visoka cijena krivih procjena“, *Večernji list*, 07.11.1991.

¹⁰ Dopis KŠOD-a GS HV, 26.09.1991., Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.: 14.

¹¹ Dopis KŠOD Ministarstvu obrane, 30.09.1991., Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.: 15.

¹² Svjedočanstvo Nojko Marinović, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/nojko-marinovic/>, pristupljeno 14.12.2020.

¹³ Iz dokumentarne serije „*Rat za Dubrovnik*“, epizoda 1.

¹⁴ Svjedočanstvo Luka Braila, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/luko-brailo/>, pristupljeno 14.12.2020.

¹⁵ Svjedočanstvo Luka Braila, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/luko-brailo/>, pristupljeno 14.12.2020.

1991. dobivaju naredbu za pokret, te odlaze prema Trebinju. Mnogi vojnici bili su oduševljeni činjenicom da odlaze u rat. Tako novinar Veseljko Koprivica u svojem dnevniku zapisuje da im zapovjednici nisu rekli kamo idu, samo su ih sve potrpali na kamione i odvezli. Mnogi su sami pretpostavljali da idu na dubrovačko ili hercegovačko bojište, što se i pokazalo točnim. I KŠOD je bio obaviješten o tom skupljanju vojske na granici, kao i o tome da dolaze novi vojnici iz Crne Gore. Dana 30. rujna Krizni štab dobiva poziv od nepoznatog muškarca iz Bileće, koji tvrdi da je vojska napustila Bileću i da ide prema Stocu. On sam kaže da je vidio 50-ak vozila, da je dio vojske krenuo prema Crnoj Gori. Također, obavještava Krizni štab da sutra dolazi još 2000 novih ljudi iz Crne Gore. Međutim, tvrdi da u vojsci i među rezervistima ne vlada borbeni duh jer se strašno boje MUP-a i ZNG-a.¹⁶ Taj strah bio je rezultat propagande, koja je uvjeravala svoje crnogorske vojnike da na hrvatskoj strani ima jako puno vojske, MUP-ovaca, pa čak i stranih plaćenika, koji su brutalni u svom postupanju te spremni napasti. U dokumentarcu „Rat za mir“ novinar Koča Pavlović opisuje: „U jeku medijske kampanje koja je tih dana tresla Crnu Goru svaka hrvatska riječ zvučala je genocidno, a u vrhovni simbol ustaštva proizvedena je nova hrvatska zastava – šahovnica. Svako njeno isticanje bilo je u očima crnogorske javnosti jasan fašistički akt. Potkovani takvim znanjima Crnogorci su krenuli na Dubrovnik da ga oslobode njegove ustašoidne vlasti i da zadaju konačan poraz fašizmu kako se to znalo reći.“¹⁷ Oni koji su se našli na dubrovačkom ratištu, vrlo brzo će se uvjeriti da to nije bila istina.

S druge strane, hrvatska vojska bila je iznimno malobrojna. Vodstvo tadašnje obrane Dubrovnika ističe da je na početku bilo oko 300 dobrovoljaca i temeljna policija. Kasnije se ta brojka popela do nekih 670 vojnika, koliko je navedeno u optužnici generalu Strugaru. Te brojke potvrđuje i Nojko Marinović, zapovjednik obrane grada.¹⁸ Problem čak i nije bilo ljudstvo, mladi dobrovoljci su se stalno javljali i bili spremni braniti svoj grad. Najveći problem bio je nedostatak oružja i činjenica da ga se nije moglo ni nabaviti. Petar Kriste svjedoči o svojim pokušajima nabavljanja i prikupljanja oružja koje bi poslao Dubrovniku, i tome da su oni bili većinom neuspješni. Iz inozemstva se nije moglo nabaviti, skadišta su bila gotovo prazna, a ni u Zagrebu nije postojala politička volja da se pomogne Dubrovniku.¹⁹ Ističe i da su stanovnici s područja dubrovačke općine, naročito Konavljani, sami prikupljali novac i slali izaslanike u Zagreb i inozemstvo, kako bi tim novcem kupili oružje za obranu grada. No, i oni su bili neuspješni vraćali se kući neobavljena posla.²⁰ Zbog toga su im lokalne tvornice proizvodile mine, granate i slično, a dio naoružanja je bio preuređen i improviziran, te kućne izrade.

U to vrijeme bilo je i dosta hrvatskih prelazaka iz JNA. Dana 19.9.1991. tadašnji komandant 472. mtbr JNA, pukovnik Nojko Marinović, napustio je Trebinje i priključio se hrvatskoj strani u Dubrovniku. Do tada je bio veza dubrovačkih vojnika i Kriznog štaba, obavještavao ih je o planovima. Kad je vidio da se situacija komplicira i da JNA kreće u napad, prešao je u

¹⁶ Rukopisna bilješka policajca koji je zapisao informacije razgovora, 30.09.1991., u Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.: 24.

¹⁷ Dokumentarni film Rat za mir 2003./2004.

¹⁸ Svjedočanstvo Nojko Marinović, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/nojko-marinovic/>, pristupljeno 14.12.2020.

¹⁹ Petar Kriste. Iznevjereni grad: Dubrovnik '91. Zagreb: Golden Marketing, 2000.: 20-21.

²⁰ Isto, 22.

Dubrovnik i postao je zapovjednik obrane grada.²¹ Njegov dolazak upućenima je bio znak da je samo pitanje trenutka kada će rat započeti.

Početak rata

Tijekom cijelog rujna JNA premješta vojsku sve bliže i povremeno otvara vatru. Krizni štab općine Dubrovnik navodi 22. rujna 1991. kao „dan kada je započeo napad na našu općinu“, u odgovoru na poslano prijedlog Komande Vojnopomorskog sektora Boka od 26. listopada 1991.²² Dana 30. rujna potpisana je direktiva za napad na Dubrovnik, s mora, kopna i zraka. Ciljevi su bili zauzimanje Prevlake, presjecanje Jadranske magistrale i blokiranje aerodroma u Čilipima²³. Osvajanjem dijela od Ivanice do Dupca presjekla bi se magistrala i odvojio Dubrovnik od zaleđa. Istog dana u 17 sati, Komanda Vojnopomorskog sektora Boka obavještava Lučku kapetaniju da „na osnovi naređenja pretpostavljene Komande snage Jugoslavenske ratne mornarice uspostavljaju potpuno pomorsku blokadu šireg rejona luke Dubrovnik.“²⁴ Blokiranjem luke Jugoslovenska ratna mornarica (JRM) osigurala si je položaj za napade s mora te onemogućila Dubrovčane u nabavi osnovnih životnih namirnica, ali i oružja i eventualnog dovođenja dodatnog ljudstva, rušeći time moral braniteljima i stanovništvu.

Napad je počeo 01. listopada rano ujutro, oko 6 i 30 sati. To je bio prvi napad na sam grad i njegovu bližu okolicu. JNA je gađala iz oružja velikih kalibara Dubrovnik iz, s brodova, te s kopna s položaja na Prevlaci, Luštici i Mojdežu. U svom ratnom dnevniku, Anka Duper, taj dan je zapisala „dakle, počeo je rat i u našem kraju!“²⁵ S Ankom se slaže i većina intervjuiranih osoba u *Osobnim sjećanjima*.²⁶

²¹ Svjedočanstvo Nojka Marinovića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/nojko-marinovic/>, pristupljeno 14.12.2020.

²² U odgovor KŠOD, 27.10.1991., u Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.:51.

²³ Iz presude pred MKSJ Strugaru: Dana 30. septembra 1991, u skladu s direktivom Generalštaba SFRJ, tadašnji komandant 2. OG general-potpukovnik Jevrem Cokić, izdao je potčinjenim jedinicama naređenje da blokiraju Dubrovnik. Naređenje je predviđalo sledeći raspored snaga: Većim delom snaga preći u napad glavnim snagama na pravcima: Ljubinja – Zavala – Slano; s. Ljubovo – Ivanica – Čibači i Grab – Dubravka – Molunat, a pomoćnim snagama obezbediti objekte i aerodrom Mostar u dolini Neretve, sa ciljem: uz avio, artiljerijsku i brodsku podršku jednovremenim i energičnim dejstvom razbiti snage na pravcima napada i izbiti na obalu, preseći jadransku magistralu na više mesta na odseku Slano – Prevlaka, blokirati sa kopna i mora Dubrovnik, aerodrom Čilipi i Prevlaku i onemogućiti manevar snaga neprijatelja, a zatim, obezbeđujući se sa pravca Ploče, pristupiti uništenju i razoružavanju okruženih snaga neprijatelja i biti u gotovosti za dalja ofanzivna dejstva u zapadnu Hercegovinu. Presuda je dostupna na : <https://www.icty.org/x/cases/strugar/tjug/bcs/050131.pdf>

²⁴ Dopis KVPŠB, 30.09.1991, u Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.: 26.

²⁵ Ratni dnevnik tete Anke 4. dio, <https://www.rat-u-gradu.alat.hr/?p=5441>

²⁶ Svjedočanstvo Ane Bokun, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/ane-bokun/?search=theme&val=48>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Đivo Dražić, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/divo-drazic/>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Božidar Jurjević, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/bozidar-jurjevic/?search=theme&val=48>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Pero Novaković, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/pero-novakovic/?search=theme&val=48>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Marko Sjekavica, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/marko-sjekavica/?search=theme&val=48>, pristupljeno 14.12.2020.

Cijeli taj dan pucalo se iz pravca Ivanice i iz Konavala. Poslijepodne, počelo se pucati i sa brodova, čija su meta bili Kupari i Plat. Gradu je nanesena velika šteta – nestalo je struje jer je pogođena hidroelektrana „Dubrovnik“ na Komolcu. Nestankom struje, Dubrovnik je izgubio i vodu jer su pumpe ovisile od elektromotora. Pogođen je i odašiljač na Srđu, čime je došlo i do prekida svih komunikacijskih veza. Oštećene su brojne kuće i drugi objekti u samom Gradu i u okolnim selima, bilo je brojnih požara, gori je šuma i raslinje oko grada. Stanovništvo je po prvi put bilo prisiljeno ići u skloništa. Mnogi su se skrivali u svojim podrumima ili kod članova obitelji, čije su podrume smatrali sigurnijima. Osim sigurnosti, bilo im je važno da kuća u kojoj su boravili ima peć na drva, kao i vlastiti bunar za vodu.²⁷ Neki su pošli u hotele i druge objekte u gradu. Smatrali su da je Stari grad najsigurniji dio, zbog toga su odlazili tamo. Bilo je teško zamisliti, čak i nakon ovog napada, da će i on uskoro biti bombardiran.

Za sve vrijeme rata propaganda srpskih i crnogorskih medija se nastavlja. Tako dnevni list *Pobjeda*, drugi dan izvještava da su 01.10. i tijekom noći „ubili u Konavlima između 500 i 700 pripadnika „šarene vojske“ Franje Tuđmana, da su Kupari srušeni sa zemljom i da je srušen repetitor na Srđu“.²⁸ Od toga, jedina točna informacija bila je rušenje repetitora na Srđu. Nakon tog dana, grad će svakodnevno zasipati brojne granate, s raznih položaja.

U početnom periodu JNA osvaja manja mjesta i sela, koji stoje na putu do „ispijanja kave na Stradunu“.²⁹ Koprivica u svom dnevniku opisuje kako su ta osvajanja izgledala. Njihova jedinica ušla bi u selo sa zadatkom da ga očisti od „ustaša“. No, ona su uglavnom već bila prazna. Zatekli su tek ponekog starijeg čovjeka, koji nije želio napustiti svoju kuću, polja i stoku koju je hranio. Uglavnom su kroz sva mjesta prije njih prošle i druge jedinice JNA, pa su one već otjerale stanovništvo. Vojnici su ipak ulazili u jednu po jednu kuću, da se uvjere da tamo nema stanovnika koji bi mogli pucati na njih. Kada je sve bilo čisto, ponovno su se vraćali u napuštene kuće, ali ovaj put, naravno, samo dio njih, da bi pljačkali. Dio plijena zadržavali su sebi, dio slali obiteljima i rodbini, a dio je završavao na tržištu u Crnoj Gori. Nakon što bi opljačkali sve što se dalo, određene kuće, u kojima bi pronašli šahovnice, HDZ-ova obilježja, neke čiji su vlasnici bili bogati, a nekad i slučajnim odabirom, su zapaljene.³⁰ Gostili bi se pronađenom hranom i alkoholom, navečer pripremali zabave. Kartali su, igrali šah i slušali radio, kako bi saznali što se događa kod kuće.

Iako su radio i novine u Crnoj Gori izvještavali kako njihovi vojnici vode teške bitke s hrvatskom vojskom, MUP-ovcima i stranim plaćenicima, činjenica je da sve do dolaska pred sam Dubrovnik i na neke strateški važne položaje, gotovo da nisu vidjeli hrvatske vojnike. Prvo mjesto u koje je njihova jedinica stigla bila je Dubravka, malo naselje na samoj granici Crne Gore i Hercegovine. Već po ulasku vidjelo se da je neka od jedinica JNA bila tamo prije njih, u selu je vladao kaos i bilo je potpuno prazno. Nisu vidjeli niti ikakve neprijatelje, niti branitelje

²⁷ Svjedočanstvo Marka Sjekavice, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/marko-sjekavica/>, pristupljeno 14.12.2020.

²⁸ Članak, 02.10.1991., *Pobjeda*, u Koprivica, *Sve je bilo meta*. Podgorica: Monitor, 2004.: 36.

²⁹ Iz dokumentarne serije „Rat za Dubrovnik“, epizoda 3.

³⁰ Svjedočanstvo Pere Novakovića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/pero-novakovic/>, pristupljeno 14.12.2020.

mjesta. No, dan kasnije, *Pobjeda* donosi članak u kojem tvrdi: „Tako se juče u selu Dubravka zbio događaj koji može ući u antologiju svjetskog beščašća i zločina. Naime, ustaše su došle do kuće Balda Đuraša i htjeli da njegov dom pretvore u svoje uporište, radi pružanja otpora jednicama JNA i da na njegovom kućnom pragu postave top. Nesrećni Đuraš, inače Hrvat, zamolio je ustaše da poštede njegovu kuću i porodicu. Uslijedilo je nešto što se teško može sresti u filmovima sa najzaumnijim scenarijem. Nesrećni Tuđmanovi bojovnici silovali su, naočigled, Đuraša ...“³¹ Taj članak osvijestio je i neke crnogorske vojnike koji su do tada vjerovali propagandi, jer su i sami prošli kroz selo Dubravka i znali što se u njemu događalo, kao i da tamo nije bilo ljudi, a pogotovo ne vojske.

Dana 05. listopada dogodila se nesreća kod mjesta Popovići, blizu Čilipa, koja je odjeknula u medijima. Naime, prema službenoj priči, tamo se oko 15 sati srušio helikopter u kojem su se nalazila dvojica zapovjednika JNA – kontraadmiral i kapetan bojnog broda Krsto Đurović i general potpukovnik Jevrem Cokić.³² Đurović je na mjestu poginuo, dok je Cokić bio ranjen. Crnogorski mediji prenijeli su da su helikopter s dvojicom generala pogodili i srušili hrvatski vojnici, s namjerom da ih obojicu ubiju. No, već Koprivica, koji je bio očevidac događaja, svjedoči da tamo nije bilo neprijateljske vojske te pretpostavlja da je helikopter srušen greškom njihovih vojnika.³³ Kasnije, istraga je pokazala da je to točno, kao i da je Đurović ubijen od strane JNA jer se protivio ratu u Hrvatskoj. Petar Poljanić, tadašnji načelnik općine Dubrovnika je u svojem svjedočenju u Haagu rekao da mu je Đurović u zadnjem susretu prije rata rekao da dok je on na čelu mornarice, ni jedna granata neće pasti na Dubrovnik. Potvrdio je činjenicu da kod Popovića tada nije bilo hrvatske vojske koja bi pucala, pa je tako Đurović ili počinio samoubojstvo ili su ga ubili njegovi. Svjedočio je u Hagu i tadašnji ministar vanjskih poslova Crne Gore Nikola Samardžić, te je i on potvrdio da je Đurović bio protiv rata, da je to jasno izražavao i da je zato ubijen od strane JNA. Sve okolnosti smrti do danas nisu istražene. Zajedno s kontraadmiralom Vladimirom Barovićem, koji je 29. rujna 1991. na Visu počinio samoubojstvo jer nije htio narediti bombardovanje dalmatinskih gradova, Đurović predstavlja rijetki simbol časti u to vrijeme.

Čitavo vrijeme traju i pregovori između zaraćenih strana, pod budnim okom promatrača iz Europske zajednice. Oni su rezultirali primirjima, kojih je sklopljeno mnogo, prvo već 10. listopada, no njih su vojnici JNA stalno kršili. Koristili su ta primirja da osvoje nove teritorije, dok ih hrvatske snage nisu branile. Tako su vrlo brzo došli nadomak Dubrovnika. Isto tako, veliki broj ljudi, posebno civila, poginuo je tijekom razdoblja primirja jer su očekivali da će se ona poštovati, što uglavnom nije bio slučaj. Skupština općine Dubrovnik, načelnik i Krizni štab, u mnogim dopisima i razgovorima pozivali su JNA da se pridržava primirja. Unatoč svim apelima KŠOD, primirje će se kršiti do kraja okupacije.

³¹ Članak *Pobjeda*, listopad 1991., u Koprivica, *Sve je bilo meta*. Podgorica: Monitor, 2004.:42.

³² Iz dokumentarne serije „*Rat za Dubrovnik*“, epizoda 3.

³³ Koprivica, *Sve je bilo meta*. Podgorica: Monitor, 2004.: 44.

Svakodnevni život u okupiranom gradu

Stanje u gradu s vremenom je postajalo sve teže. Od prvog napada, građani su bili bez vode i struje, kao i bez komunikacija s vanjskim svijetom. S potpunom okupacijom, i zalihe namirnica su se smanjivale, te ih se nije imalo kako dovoziti u sam grad. Prognanike i izbjeglice, koji su živjeli u hotelima u gradu, trebalo je smjestiti, organizirati im hranu, dovod vode i opskrbu drugim stvarima koje su im bile potrebne. Anka Duper, koja je sa suprugom Perom od 05.10.1991. živjela u izbjegličkom naselju na Babin Kuku, opisuje stanje u naselju: „Hoteli su puni, nema mjesta, ali su nas primili u svoju sobu Madini roditelji, jer oni po noći spavaju u skloništu. Tako smo spavali naizmjenice, mi po noći, a oni po danu. U toj trokrevetnoj sobi bilo nas je osam.“³⁴ U zapisu od 07.10. Anka piše: „Bogu hvala da u hotelu imamo dva obroka. Ujutro čaj i dozu meda s dvije fjelice kruha. Oko tri sata popodne toč s prilogom i kruh.“³⁵ Građani su vodu za piće na početku uzimali iz bunara i cisterni, bilo da su imali vlastite ili od susjeda, rodbine. Kasnije, u gradu je bio organiziran dovoz vode cisternama. Za sve ostalo, osobnu higijenu, čišćenje, pranje odjeće, koristili su morsku vodu. To potvrđuje svjedočanstvo Maje Vatočić Mrvelj, koja je za vrijeme rata živjela s majkom i malom kćerkom od devet godina. Ostale su se skrivati u svom stanu u blizini luke Gruž i Maja se svaki dan morala izlagati opasnosti, da bi donijela dovoljno morske vode u kuću, koju su koristile za sve, osim za piće.³⁶ Na početku opsade, telefoni su radili barem za unutargradsko područje. Kasnije, jedino su gradski radio-amateri nekako uspjeli obavještavati Zagreb i druga mjesta, kao i inozemstvo, o stanju u gradu. Oni su najčešće bili jedini koji su imali kako komunicirati s vanjskim svijetom.³⁷ Kako u cijelom gradu nije bilo vode, bilo je jako teško održavati higijenu i čistoću. Također, bio im je onemogućen odvoz otpada za čitavo vrijeme okupacije, što je bio izvor neugodnih mirisa i potencijalni izvor zaraza. Zbog toga su sav otpad bili prisiljeni bacati u more, jer je to bio jedini način da ga se ukloni. Zbog svega toga, u gradu su se počele javljati i epidemije. Stanje se dodatno pogoršalo početkom studenog, kada je okupacija trajala već oko 50 dana. Dana 11.11. KŠOD piše dramatično pismo predsjedniku Tuđmanu i premijeru Greguriću. Između ostalog, napisao je: „Pučanstvo Dubrovnika ušlo je u fazu skapavanja. I posljednji način razvoženja vode je uništen, jer su vatrogasne cisterne uništene zajedno s vatrogasnim domom. Dakle, vrtoglavo se bliži trenutak žeđi. Dotok hrane brodovima je prekinut i već četiri dana ni kilogram hrane nije stigao u Dubrovnik, a zalihe hrane su uništene i ostatci se uništavaju bombardiranjem. Distribucija preostalih zaliha hrane je posve onemogućena, budući da se puca na sva vozila, koja se kreću po preostalim prometnicama.“³⁸ Iz toga je vidljivo da se stanje pogoršava u odnosu na listopad, kada je zaliha hrane još bilo dovoljno, kada se transport vode i hrane, iako otežano, mogao obavljati, a i bombardiranja su bila puno rjeđa i slabija. U istom dopisu, KŠOD nastavlja: „Komunikacije s vanjskim svijetom (a pod vanjskim svijetom se ovdje podrazumijeva sve ono što je izvan samog preostalog dijela grada Dubrovnika) su potpuno razorene. Broj mrtvih i ranjenih eksponencijalno raste. Nemamo više mjesta ni mogućnosti

³⁴ Ratni dnevnik tete Anke 4. dio, <https://www.rat-u-gradu.alat.hr/?p=5441>

³⁵ Ratni dnevnik tete Anke 5. dio, <https://www.rat-u-gradu.alat.hr/?p=5450>

³⁶ Svjedočanstvo Maja Vatočić Mrvelj, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/maja-vatovic-mrvelj/>, pristupljeno 14.12.2020.

³⁷ Svjedočanstvo Luka Braila, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/luko-brailo/>, pristupljeno 14.12.2020.

³⁸ Dopis KŠOD, 11.11.1991., Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.: 71-72.

pokapati mrtve. Pristup mrtvima i ranjenima je onemogućen pucanjem po ambulantnim i pogrebnim automobilima.³⁹ Unatoč tom dramatičnom apelu Kriznog stožera, mnogi svjedoci vremena ističu da nikad nisu bili gladni. Kako je Dubrovnik bio bogat grad i ljudi su imali zalihe, kao što je i grad imao svoje, hrane nikad nije nedostajalo.⁴⁰ Na kraju dopisa, KŠOD opisuje i stanje obrane grada, te stanje unutar samog Starog grada: „Prema izvješću zapovjednika obrane naša obrana je razbijena i ona praktično više ne funkcionira, i sutra će biti svedena na prostor unutar starih gradskih zidina, koji prostor je već sad pretrpan i nalazi se pred izbijanjem zaraze zbog očajnih higijenskih uvjeta. Izvan gradskih zidina ima preko 30,000 ljudi, od kojih će većina nastojati i uspjati ući u prostor unutar zidina, čiji stambeni dio je najnesigurniji osim

Slika 2: Isječak iz novina „Slobodna Dalmacija“ od 01.07.1992.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Svjedočanstvo Đivo Dražić, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/divo-drazic/>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Marko Sjekavica, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/marko-sjekavica/>, pristupljeno 14.12.2020.; Svjedočanstvo Maja Vatović Mrvelj, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/maja-vatovic-mrvelj/>, pristupljeno 14.12.2020.

skloništa koja su već sad prepuna. Ne treba zaboraviti da je Stari grad i danas opet bombardiran, pa ne treba pretpostavljati da će biti pošteđen.⁴¹ Dakle, stanje je u tom trenutku u gradu bilo vrlo loše. I gradonačelnik Poljanić, kao i mnogi svjedoci, navode upravo te dane, od 10. do 13. studenog, kao najgore tijekom cijele opsade.⁴²

Konvoj Libertas

Gotovo u isto vrijeme, glavna vijest u hrvatskim medijima je Konvoj Libertas, koji je 29. listopada krenuo prema Dubrovniku, kako bi probio blokadu, vratio izbjeglice u grad te donio hranu i lijekove. Konvoj su organizirali Odbor za povratak Dubrovčana i Fond „Sveti Vlaho“. Brojne poznate i nepoznate osobe krenule su 28. listopada iz Zagreba autobusima i osobnim automobilima prema Rijeci.⁴³ Tamo su se ukrkali na brodove, i zajedno s ljudima koji su im se pridružili u Rijeci, krenuli prema Dubrovniku. Putem su stali još u Splitu, na otocima Braču, Hvar i na Korčulu, gdje su im se također pridružili brojni ljudi i brodovi. Unatoč tome što nisu znali što ih čeka, hoće li uspjeti ili će putem biti uhićeni ili će na njih biti otvorena vatra, na brodove konvoja ukrkali su se brojni poznati. Tamo je bio Stjepan Mesić, još uvijek predsjednik Predsjedništva, premijer Franjo Gregurić, podpredsjednik Vlade Milan Ramljak, delegacija Sabora, predvođena predsjednikom Sulimancem. Osim političara, na brodu su se našli brojni glumci, slikari, pjevači, književnici, redatelji, novinari, mirovni aktivisti/ce i drugi. Isti dan kada je konvoj kretao, Mate Granić obavijestio je generala Kadijevića da brod ide prema Dubrovniku i zatražio od njega da zapovijedi JNA da ga propusti. Apelirao je i na hitnu obustavu vatre te prekid opsade grada.⁴⁴ Odgovor je stigao od generala Rašete, koji tvrdi da je brodu otvoren ulaz u grušku luku, ali tek nakon što ga pregleda JNA.⁴⁵ Unatoč tome, JRM im je, po dolasku konvoja u blizinu Dubrovnika, pravila brojne probleme. U ime konvoja s JNA pregovarao je Stjepan Mesić, formalno još uvijek glavni zapovjednik te vojske, i nakon niza poruka i komplikacija, uspio ispregovarati ulazak u Dubrovnik.⁴⁶ JNA je nastojala onemogućiti organizirani doček za Konvoj u gradu, i unatoč tome što su brodovi stigli u Dubrovnik rano ujutro i što je bilo hladno, mnogi građani su ga s veseljem dočekali. Priređeni su doček u Gružu, misa u katedrali i priredbe kod Orlandovog stupa. Tijekom cijelog dana, JNA je pucala s raznih položaja na grad, na luku Gruž, pa na Kantafig, naselje u neposrednoj blizini.⁴⁷ Na Konvoj Libertas postoji dvojaki pogled – dok ga onovremene novine i sjećanja nekih sudionika opisuju kao vrlo važan događaj, simbolički proboj opsade i simbol nade u bolje sutra i pobjede, neki drugi sudionici na njega gledaju kritički. Sam zapovjednik obrane Nojko Marinović opisao je Konvoj kao moralnu potporu civilnom stanovništvu, ali je istakao da nije dovezao niti oružje, niti streljivo, niti pomoć u ljudstvu, što je Dubrovniku u tom trenutku bilo najpotrebnije.⁴⁸ Petar Kriste, rođeni Dubrovčanin i u to vrijeme ministar trgovine, koji je sudjelo-

⁴¹ Dopis KŠOD, 11.11.1991., Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.: 71-72.

⁴² Iz dokumentarne serije „Rat za Dubrovnik“, epizoda 4.

⁴³ Članak „Mirotvorci naoružani hrabrošću“, *Večernji list*, 29.10.1991.

⁴⁴ Članak „Omogućite nesmetan prolaz“, *Večernji list*, 30.10.1991.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Članak „Soldateska priprema alibi?“, *Večernji list*, 30.10.1991.; Članak „Milju po milju prema Gružu“, *Večernji list*, 31.10.1991.;

Članak „Pretnje brodova“, *Večernji list*, 31.10.1991.; Članak „Zamka u Neretvanskom kanalu“, *Večernji list*, 31.10.1991.

⁴⁷ Članak „Brodovi zanoćili kod Mljeta“, *Večernji list*, 31.10.1991.

⁴⁸ Svjedočanstvo Nojka Marinovića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/nojko-marinovic/>, pristupljeno 14.12.2020.

vao u Konvoju, opisuje kako je sam predložio Vladi da to bude prilika da se Dubrovniku dostavi hrana i oružje,⁴⁹ nazvavši organizatore Konvoja „showmanima“.⁵⁰ Unatoč svim dvojabama, izazvao je veliko oduševljenje i među građanima Dubrovnika, a i među osobama koje su Konvojem uspjele stići u Dubrovnik.

Najgori dan napada na Dubrovnik – 6. prosinca 1991.

Dan ranije, tri hrvatska ministra, koji su poslani u Dubrovnik s ciljem da pregovaraju sa srpsko-crnogorskom stranom o primirju, bili su na pregovorima u Cavtatu. Tamo ih je dočekaao admiral Jokić i kapetan fregate Sofronije Jeremić. Oni nastavljaju sa svojom retorikom, prave se da ne znaju o čemu se radi i da nisu upućeni⁵¹, te ponovno ponavljaju dezinformacije, tvrdeći da je u tom trenutku 15.000 naoružanih ustaša, koji su prijetnja i stanovništvu i JNA.⁵² Zahtijevaju da hrvatski vojnici predaju oružje i budu pod neutralnom pratnjom ispraćeni iz grada. Hrvatska strana zahtijeva normalizaciju situacije u gradu i traže prekid opsade i povlačenje JNA. Tek nakon nekog vremena razgovaraju o tome kako normalizirati prilike u gradu, i dolaze do nekih zajedničkih stavova i do dogovora. Na kraju, Jokić je tvrdio da nema ovlasti potpisati sporazum, te da mora tražiti suglasnost od nadređenih. Dogovaraju se da svaka strana odnese tekst svojima, da ga redigira i da se nađu sljedeći dan na istom mjestu da ga potpišu. Po povratku, hrvatska delegacija bila je vrlo pozitivna i smatrali su da su konačno nešto postigli, da će potpisivanje sporazuma biti samo formalnost.⁵³

Međutim, umjesto odlaska na pregovore i primirja, sljedeći dan bio je najgori dan za Dubrovnik, posebno za Stari grad. Taj dan vatra je otvorena već oko 5.50 ujutro s položaja Strinčera na objekt na Srđu. U tom trenutku, na snazi je formalno opet bilo primirje koje je JNA ponovno prekršila. Kratko nakon napada, KŠOD je prosvjedovao protiv „ničim izazvanog otvaranja jake topničke vatre“.⁵⁴ U sljedećoj poruci poslanoj oko podneva tvrdili su da je nakon tog jakog topovskog napada, započeo i napad pješaštvom na položaje gdje je smještena Hrvatska vojska na Srđu, uz istovremeno otvaranje vatre po svim dijelovima grada.⁵⁵ Demantiraju da su ikakvom akcijom prvi prekršili primirje ili da su na bilo koji način pokušali osvojiti položaje na Srđu. Istog dana, Ivan Cifrić, ministar zaštite okoliša i prostornog planiranja poslao je poziv raznim europskim i svjetskim čelnicima i institucijama, uključujući i EZ, UNESCO i druge. „Ovog časa Dubrovnik, svjetska baština, gori, u plamenu je. Agresor ne poznaje primirje, ne poznaje zastavu UNESCO, ne čuje apele, ne mari za ljudske žrtve, ni kulturne vrijednosti.“⁵⁶ KŠOD je cijeli dan pozivao na prekid vatre, na poštovanje primirja, no to nije dalo nikakve rezultate. Na grad i okolicu palo je tisuće granata, a napadani su sa svih strana. Najviše je stradala tvrđava Imperijal na Srđu, kao i naselja Nuncijata i Sustjepan. Mnogo građevina je zapaljeno, a dio ih je

⁴⁹ Kriste, 75.

⁵⁰ Isto, 77.

⁵¹ Svjedočanstvo Petra Miše Mihočevića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/miso-mihocevic/>, pristupljeno 14.12.2020.

⁵² Kriste, 108.

⁵³ Svjedočanstvo Petra Miše Mihočevića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/miso-mihocevic/>, pristupljeno 14.12.2020.

⁵⁴ Prosvjed KŠOD, 06.12.1991., u Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.: 105.

⁵⁵ Poruka KŠOD, 06.12.1991., u Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.: 106.

⁵⁶ Poruka Ivana Cifrića, 06.12.1991., u Macan, *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001.: 106.

potpuno izgorio. Nakon napada, ostali su brojni požari, koje su građani pokušavali gasiti. Petar Mišo Mihočević svjedoči da je on, koji se tada nalazio u hotelu Argentina sa stranim promatračima, njihovim satelitskim telefonima zvao osobno talijanskog predsjednika, s molbom da Dubrovniku hitno pošalje nekoliko kanadera, jer se bojao da će inače sve izgorjeti.⁵⁷ Ministri su tražili i od Beograda da naredi svojim snagama da propuste vatrogasce i druge, kako bi pomogli ugasiti vatru.⁵⁸ Čelnici JNA kasnije su tvrdili da oni nisu bombardirali Stari grad, nego su samo zapalili automobile na parkiralištu, čije gume sada gore pa se to tako jako vidi. Na taj dan stradalo je 19 branitelja i civila. Među njima je i Pavo Urban, mladi dubrovački fotograf, koji je sudjelovao u obrani grada i od samog početka napada fotografirao stradanja. Pisao je i ratni dnevnik⁵⁹, svjedočanstvo na te teške dane za grad. Poginuo je na Stradunu, blizu Orlandovog stupa, kad ga je pogodila granata dok je fotografirao bombardiranje Starog grada.

Podrška Dubrovniku i suočavanje s prošlošću

Čitavo vrijeme napada i opsade Dubrovnika, KŠOD, načelnik općine Poljanić, ali i brojni ljudi iz Zagreba i drugih gradova u Hrvatskoj, šalju razne apele i molbe za pomoć u inozemstvo. Još prije prvog napada na grad, Poljanić je za pomoć i zaštitu molio Federika Majora, direktora UNESCO-a. Zatim, gradska skupština poziva Europsku zajednicu da odmah pomogne gradu, koji je u sve težoj situaciji. Šalje i posebne apele ministrima vanjskih poslova država Europske zajednice, obavještavajući ih da JNA neprestano krši dogovorena primirja prekide vatre. S druge strane, grad i njegovi građani dobili su podršku mnogih europskih i svjetskih intelektualaca, zvijezda, političara. I intelektualci s prostora bivše Jugoslavije angažirali su se u izražavanju nezadovoljstva ratom, te u traženju mira. Tako crnogorski intelektualci iz Beograda potpisuju apel za mir koji šalju crnogorskoj vladi i ratnoj komandi te pozivaju na prekid rata te na povratak mladića iz vojske.⁶⁰ Zatim Bokeljci i Crnogorci iz Dubrovnika pišu Vladi Crne Gore, pozivajući Vladu da odmah zaustavi taj rat i nesreću koja ga prati.⁶¹ Zanimljivo je i pismo koje Ivo Pogorelić, koji je tada bio UNESCO-ov ambasador, piše generalu Kadijeviću. Ukazuje na njegovu krivicu za rat i moli za mir. „Na Vama, gospodine generale, leži odgovornost za uništenje ili poštetu Dubrovnika. Vratite vojsku kućama. Pustite Dubrovnik da živi. Neće o Vašoj odluci suditi samo povijest već i vaši suvremenici, udruženi i jedinstveni u čitavom svijetu protiv daljnjeg bezumlja i krvoprolića, a za razum i humanizam.“⁶² Od početka glasovi građana, poput crnogorskog književnika Jevrema Brkovića i ženskih inicijativa, protivili su se napadu na Dubrovnik. U Beogradu su se svake večeri od 8. listopada 1991. palile stotine svijeća za sve žrtve rata pred zgradom Skupštine Srbije i upisivali poruke objavljene krajem godine pod naslovom „Grobница za Miroslava Milenkovića“.⁶³ Na jesen 1991. Žene u crnom počele su s

⁵⁷ Petar Mišo Mihočević, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/miso-mihocevic/>, pristupljeno 14.12.2020.

⁵⁸ Kriste, 115.

⁵⁹ Dubravka Vrgoč, ur. Ratni dnevnik Pava Urbana. Zagreb: Meandarmedia, 2016.

⁶⁰ Članak „Apel crnogorskih intelektualca iz Beograda“, *nepoznate novine*, 24.-26.12.1991.

⁶¹ Članak „Zaustavite nesreću“, *nepoznate novine*, 20.12.1991.

⁶² Članak „Pogorelić Kadijeviću“, *Večernji list*, 25.11.1991.

⁶³ Knjga epitafa posvećena je Miroslavu Milenkoviću, građevinskom radniku koji je izvršio samoubojstvo 20.9.1991. na stočnoj pijaci u Šidu između dvije grupe rezervista, prvih koje su puške razdužili i drugih koji su se spremali na front.

tjednim prosvjedima držeći transparente podrške Dubrovniku, obilježivši i pogibiju dubrovačkog književnika Milana Milišića⁶⁴, stradalog u granatiranju 5. listopada u svom stanu. U Beogradu komemoriranje žrtava nastavljaju do današnjeg dana, tražeći priznanje patnje i pravdu za Dubrovnik.

U Crnoj Gori prvi dokumentarni film, iznimno važan za društveno suočavanje s prošlošću, „Rat za mir“ 2003. i 2004. režirao je novinar Koča Pavlović. Prva odšteta za ratnu pljačku isplaćena je 2005.⁶⁵ No i nakon presude Tribunala ostaju neriješena pitanja kaznene odgovornosti za opsadu. Zahtjevi za pravdu se i dalje postavljaju u događanjima u organizaciji i oglašavanjima Akcije za ljudska prava, Centra za građanske inicijative i *Documente*⁶⁶, kao i u sklopu inicijative za REKOM. Među događanjima je posebno zapažena bila izložba radova fotografa Pave Urbana⁶⁷ ubijenog u granatiranju s položaja JNA 6. prosinca 1991. i tribine na kojima je sudjelovao Metodije Prkačin iz Cavtata. Pravdu i dalje traži i Inicijativa mladih za ljudska prava.

Završetak opsade i posljedice

Nakon 6. prosinca situacija se počela pomalo smirivati. Sve manje se granatirao grad, dopušten je dolazak djelatnika HEP-a koji su popravili hidroelektranu na Komolcu. Na Božić, grad je ponovno dobio struju.⁶⁸ Popravljala se i vodovodna infrastruktura, pa su uskoro dobili i vodu. Kroz sljedeću 1992. postupno su se uspostavljale i komunikacijske veze. No, vojnici JNA svejedno su se nalazili na položajima i nisu se željeli povući, te su povremeno granatirali grad i okolicu, te dijelom održavali blokadu grada. U travnju 1992. obrani grada konačno stiže i pomoć iz Zagreba. Dana 10. travnja 1992. dolazi general Bobetko, sa svojom postrojbom, te preuzima obranu Dubrovnika i okolice. Nojko Marinović, koji se u to vrijeme nalazio u bolnici zbog ranjavanja, po povratku postaje njegov zamjenik. Kao rezultat sporazuma potpisanog 25. svibnja, započela je deblokada Dubrovnika.⁶⁹ No, zbog toga što je JNA (namjerno) pogrešno tumačila spomenuti sporazum, oslobođeni su samo dijelovi dubrovačke okolice, dok su neprijateljski vojnici ostali na liniji Plat-Cavtat i dalje u Konavlima. Ti dani bili su posebno teški za stanovništvo tih, još uvijek okupiranih područja, jer je bilo jasno da JNA gubi i da će se uskoro morati posve povući, pa su se izivljavali nad njima, dodatno pljačkali i slično. Do konačnog povlačenja vojske s područja Dubrovnika došlo je 22. listopada 1992.⁷⁰ Time je okončana opsada grada i okolice. Ipak, kao službeni kraj rata u Dubrovniku uzima se tek 18. kolovoz 1995, jer je, unatoč povlačenju vojske, grad sve do tada i dalje periodično granatiran s teritorija Hercegovine i Crne Gore.

⁶⁴ Više o životu i djelu Milana Milišića na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40890>

⁶⁵ Više u tekstu: <https://www.slobodnaevropa.org/a/853474.html>

⁶⁶ Nedavno priopćenje povodom godišnjice najtežeg napada na Dubovnik objavljeno je na:

<https://www.hraction.org/2020/12/06/29-godina-od-granatiranja-starog-grada-dubrovnika-i-nekaznjavanja-zlocina/>

⁶⁷ Više o životu i radovima Pave Urbana: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63317>

⁶⁸ Svjedočanstvo Luka Braila, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/luko-brailo/>, pristupljeno 14.12.2020.

⁶⁹ Miljenko Foretić, ur. Dubrovnik in War. Dubrovnik: Matica Hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 1993.: 109.

⁷⁰ Foretić, 109.

Nakon povlačenja vojske JNA, tek je bilo moguće sagledati posljedice dugotrajne opsade i stalnog granatiranja na grad i okolicu. A one su bile strašne. Srpsko-crnogorska vojska je na okupiranim teritorijama oko Dubrovnika, a i samom gradu provodila strategiju „spaljene zemlje“.

novosti

SLOBODNA DALMACIJA 10
ČETVRTAK, 19. prosinca 1991.

Svaka čast

**Propagandi
s istoka mora se
skinuti kapa za
— maštovitost:
neuspjeh
jugoarmije
u pokušaju
zauzimanja Srđa
«objasnila» je
— prokopanim
tunelom između
Dubrovnika
i tvrđave
Imperial!**

Rokin, Kričić i Doktor na marendi pod frontalnim zidom «Imperiala»

Vrh «Imperiala» mjesto je koje se brzo prolazi. Neprijatelj je na manje od pola puškometne, sa susjedne tvrđave Strinčjeva stalno vreba snajper

Recite mi, kolega, je li istina da postoji tunel koji povezuje tvrđavu Imperial na Srđu i Stari grad?

Pisao je to kolega crnogorskog radija za vrijeme nedavnog oblaska porušenoga Dubrovnika. «Čuli smo da su tim tunelom iz Grada na tvrđavu stalno prtilecile svježe snage, za vrijeme sukoba 6. prosinca».

Kolegi koji je tog jutra zajedno s još desetak novinara s istočne strane mirno i nesmetano razgledao Grad šlo su ga «razrušili zenge i hooovci u međusobnom sukobu», odgovorio sam.

— Dragi kolega, takav tunel kroz živi kamen ne bi iskopa- la ni kompletna inženjerska «JNA» iz svojih najslavnijih dana, a kamoli neka francuska armija prije više od sto osamdeset godina. Nema tunela, postoje samo one tamo makadamske serpentine.

Nakon što smo, eto, razotkrili tajnu tunela, razgovor smo nastavili o ne znam čemu. Teško je pričati o bilo čemu s nekim što vjeruje u ustaške tunele od Srđa do Staroga grada ili ispod mora u Slanom.

Protivnička propagandna mašinerija koja je prethodno sondirala teren i utvrdila razinu prosječnoga komentara naprosto izmišlja bajke. Priče koje granice s fantazijom, uglavnom za pokrivenje vlastitih čina. Tako je uz mjesto koje je najgora razrušeno u cijelom Konavlima, uz Žvekovcu plaš- lara priča o «ustaškom mučilištu», za opravdanje upada u Slano korištena je bajka o «tunelima-mučilištima» pod mo- rem, a za teški poraz na Srđu 6. prosinca otkriveni su miste- riozni tuneli od Staroga grada do Imperiala kojim su se stal- no obavljale «ustaške» snage.

Istina je da je između Imperiala i Staroga grada postojalo nešto, ali ne tunel, nego most, i to od petorice odvažnih mla- dića koji su se doslovce kroz kišu željeza probili do vrha. U presudnom trenutku za udarac neprijatelji s boka.

Penjući se prema Imperialu s Kričićem i Rokom razmišljao sam koliko je hrabrosti trebalo Vuku, Dugome, Mišu, Cvjet- ku i Srećku da usred te oštrine oluje krenu uzbrdo i pognu se do vrha. Nije zaludu jedan oficir «JNA» s okupiranog teritori- ja navodno lamentirao o temi: «E kad bi mi s ovakvim oru- žjem imali takve borbe!».

Odozgo Imperial ne izgleda Bog zna kako oštećen, ali kad se dođe na vrh, postane jasnom sva težina razaranja kojemu su bili izloženi ovi stari zidovi. Tuklo se s položaja JA sa Za- rkovice, Brkata, Strinčjeva, neprijateljska je artiljerija pokrila kut od 180 stupnjeva, a trajalo je satima. Što li su tek proživje- li mladići koji su u njedrima Imperiala čekali da kanonada prođe?

— Napisi da Napoleonu i njegovim graditeljima duguje- mo živote. Ove zidove nitko ne može razbiti. Biti su tu, uz sil- nu artiljeriju, i tri tenka i sa stotinjak metara tukla pancir- nim zrinima i opet nisu uspjeli razbiti zidove. Kako je nama bilo? Nagutali smo se praskine, jer zbog dočeka nije nismo smjeli zatvoriti usta. Ipak, znali smo da na kraju moraju ov- dje kročiti i kad su to napravili, spremno smo ih dočekali. Uz pojačanje iz Grada potpuno smo ih razbili. Imali su najmanje 30 mrtvih.

Na Imperialu je u posljednjem napadu sve uništeno. Ra- dio-televizijski centar koji je do 6. prosinca izdržao sve napa- de u najnovijoj je kanonadi potpuno uništen. Kao i centar Hrvatskih pošta i telekomunikacija te TV-toranj već u prija- snim napadima. Ali, Imperial je i dalje u kontinuu, spreman da izdrži nove napade. Zajedno sa svojim čuvarima, mladim momcima uglavnom dvadesetogodišnjacima, simbol je obra- ne Dubrovnika. Cijeli Dubrovnik vidi Imperial i svoje brani- telje i dok su tamo, grad je siguran.

Mladici koji svake noći stražare na toj vjetrometini na 412 metara od mora, sigurni su da će i tako i ostati. Uostalom, već su to i dokazali.

Slika 3: Isječak iz novina „Slobodna Dalmacija“ od 19.12.1991.01.07.1992.

Ljudi koji su se nakon završetka opsade vraćali svojim kućama, u svoja mjesta, kao npr. oni s područja Konavala, zaticali su potpuno spaljene zemlje, kuće, druge objekte u mjestima, čak i šume i sve zelenilo. Pero Novaković, koji je živio u Čilipima, u Konavlima, svjedoči kako je njegova kuća zapaljena i izgorjela do temelja, kako mu ništa od bogate imovine i uspomena koje je imao u kući nije ostalo. Također, po povratku je zatekao mjesto koje je izgledalo kao površina mjeseca, sivo, bez raslinja, bez čitavih objekata, sve je bilo potpuno spaljeno.⁷¹

Dio imovine i drugih umjetničkih, kulturnih i drugih bogatstava dubrovačkog kraja, opljačkan je i uglavnom prevezen u Crnu Goru.

Stari grad, bez obzira na to što je bio „zaštićen“ zastavama UNESCO-a, također je pretrpio brojna oštećenja. Bombardiran je gotovo svakodnevno od početka studenog 1991., a najteže je stradao već spomenutog 06.12.1991., kada je sa svih strana bombardiran zapaljivim projektilima gotovo cijeli dan. Procijenjeno je da je samo taj dan oko 10% posto zgrada u gradu potpuno izgorjelo ili je uništeno, dok je oko 30% teško oštećeno.⁷² Devet palača potpuno je izgorjelo, a još četiri djelomično.⁷³ Stradale su mnoge znamenite građevine u gradu, poput katedrale sv. Vlaha, palače Sponza, Onofrijeve fontane, franjevački i dominikanski samostan i mnoge druge. Gotovo da nije bilo krova koji je bio čitav, kao i zgrade koja nije imala barem neko oštećenje. Tijekom cijelog ratnog perioda oštećene su 563 zgrade u Starom gradu. Šteta je bila procijenjena na 643 milijuna njemačkih maraka.⁷⁴ Obnova je trajala jako dugo, sve do 2000. godine i mnogo novca je uloženo da bi se gradu vratila njegova prijeratna ljepota.⁷⁵ Neke građevine, kao što su hotel Kupari i dio Srebrenog do danas nisu obnovljeni.

Osim toga, tijekom rata bilo je i mnogo ljudskih žrtava, vojnih i civilnih. Na Južnom bojištu poginulo je 430 hrvatskih branitelja, od njih 184 s dubrovačkog područja.⁷⁶ Poginula su i 92 civila, od čega 15-oro djece mlađe od 15 godina. Među njima je i 11-godišnji sin Ane Bokun koji je stradao u granatiranju Dubrovnika s položaja JNA 10. studenog 1991. skupa s njenim suprugom.⁷⁷ S crnogorske strane, na Južnom bojištu poginula su 167 vojnika. Posebno su teške sudbine civilnih žrtava koje i danas traže pravdu i reparacije.

Uoči i tijekom opsade, brojno stanovništvo iz okolnih mjesta došlo je u sam grad, za koji su mislili da će biti siguran i tamo su boravili za najtežih dana okupacije. No, mnogo ljudi, posebno žena,

⁷¹ Svjedočanstvo Pere Novakovića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/pero-novakovic/>, pristupljeno 14.12.2020.

⁷² Mesarić Žabčić, 170.

⁷³ Report of the status of the cultural heritage in the Old Town of Dubrovnik following the bombardments in October, November and December 1991., Report of the UNESCO mission to Dubrovnik, 27 November 22 December 1991.: 30.

⁷⁴ Svjedočanstvo Luka Braila, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/luko-brailo/>, pristupljeno 14.12.2020.

⁷⁵ Više na web stranici Zavoda za obnovu Dubrovnika,

https://www.zod.hr/get/domovinski_rat_1991_2000/53156/domovinski_rat_1991_2000.html, pristupljeno 14.12.2020.

⁷⁶ Brojke se pomalo razlikuju u različitim izvorima. Prema Ministarstvu branitelja (2007.) poginulo je 161 branitelj s dubrovačkog područja i 99 civila. Mesarić Žabčić, 169., Svjedočanstvo Luka Braila, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/luko-brailo/>, pristupljeno 14.12.2020., iz dokumentarne serije Rat za Dubrovnik, epizoda 6.

⁷⁷ Osobna sjećanja Ane Bokun dostupna su na:

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/ane-bokun/?search=subtitle&val=Ane+Bokun>

djece i staraca, napustilo je grad i otišlo u izbjeglištvo. Jedini način izlaska iz grada bio je brodovima do Rijeke. Mnogi su smješteni u Rijeku i njezinu okolicu te u Istru, gdje su također boravili u hotelima. Neki ljudi otišli su u Italiju, najčešće u Bari i okolicu. Također, druge strane zemlje, kao Austrija i Njemačka, prihvatile su određen broj izbjeglica iz Hrvatske, pa tako i iz Dubrovnika. Procjenjuje se da je oko 2/3 tadašnjeg stanovništva općine Dubrovnik bilo u izbjeglištvu.⁷⁸

Pravosudno procesuiranje zločina

Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju

U optužnici **Slobodanu Miloševiću**, kao 26. točka, stajao je napad na Dubrovnik. Optužen je kao idejni začetnik i provoditelj tog zločina, te kao odgovoran za napade na grad, pljačku i razaranje povijesnih i kulturnih spomenika⁷⁹. Milošević se izjasnio da nije kriv te je krivnju za Dubrovnik prebacio na tadašnje crnogorsko vodstvo. Na tom suđenju, svjedočili su mnogi značajni svjedoci za ovaj slučaj. No, Slobodan Milošević nije dočekao presudu, preminuo je 11. ožujka 2006. u zatvoru u Haag.

Dana 01.03.2001. podignuta je kolektivna optužnica za zločine JNA u Dubrovniku. Imena optuženih tada nisu bila poznata, no pretpostavljalo se tko su oni. Optužnica je predana Crnoj Gori, a otpečaćena je tek 2. listopada iste godine. Optuženi su general **Pavle Strugar**, viceadmirali **Miodrag Jokić** i **Milan Zec** te kapetan prve klase **Vladimir Kovačević** zvan Rambo. Optuženi su po šest točaka, po kolektivnoj i osobnoj odgovornosti i to za teške povrede Ženevske konvencije, kršenje zakona i običaja rata, ubojstva, napade na civile, napade na objekte koji nisu vojni cilj, pljačku i uništavanje povijesno kulturnih spomenika. Strugar i Jokić su već nakon tri tjedna dobrovoljno otišli u Haag.

Pavle Strugar je došao u Haag u pratnji vlasti Crne Gore, izjasnio se da nije kriv i 01.12.2001. pušten je da se brani sa slobode. Suđenje mu je počelo 16.12.2003. i on se, ponovo dobrovoljno, vratio u Haag. Kao i ostalima, suđeno mu je samo za napad 06.12.1991. na Stari grad. Ostali mjeseci opsade nisu bili navedeni u optužnicama. Presuda je donesena 31.01.2005, prema kojoj je Strugar osuđen na 8 godina zatvora. Proglašen je krivim po dvije točke po zapovjednoj odgovornosti: za napad na civile i uništavanje vjerskih, kulturnih i povijesnih spomenika, kao i kršenje ratnog prava i običaja. Međutim, nije dokazano da je Strugar naredio granatiranje Starog grada 06.12. niti da je pomagao ili podržavao to granatiranje. Njegova krivica je bila u tome što nije učinio ništa da bi granatiranje zaustavio niti disciplinske mjere da kazni počinitelje. Strugar se na tu presudu žalio te mu je kazna smanjena za 6 mjeseci. Proveo je 5 godina u zatvoru te je 20.02.2009. pušten na slobodu.

Miodrag Jokić otputovao je u Haag dobrovoljno, iz Beograda gdje je tada živio, 11.12.2001. Prvo se izjasnio da nije kriv, te da je postupao profesionalno i prema pravilima. No, Jokić se 2004.

⁷⁸ Svjedočanstvo Luka Braila, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/luko-brailo/>, pristupljeno 14.12.2020.

⁷⁹ Izmijenjena optužnica od 23.10.2002. MKSJ https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/bcs/mil-ai021023b.htm od 23.10

nagodio s Haškim sudom, izjavio da je kriv po svim točkama optužnice po kolektivnoj i osobnoj odgovornosti te je 18.03.2004. osuđen na sedam godina zatvora. Unatoč nagodbi i relativno maloj kazni koju je dobio, žalio se na presudu, no ona nije promijenjena. Dana 05.10.2006. prebačen je u zatvor u Dansku na odsluženje kazne te je, nakon što je odslužio 2/3 pušten na slobodu 01.09.2009.

Milan Zec nalazio se u optužnici kao počinitelj dijela zločina. Međutim, dok se sudilo Pavlu Strugaru, a Miodrag Jokić je čekao presudu, u srpnju 2002. oslobođen je svih optužbi i oslobođen jer je sud zaključio da nema dovoljno dokaza za djela za koja je osumnjičen.

Vladimir Kovačević Rambo uhićen je i doveden u Haag u listopadu 2003. Optužen je za ubijanje civila te razaranje i pljačku na području Dubrovnika. Uskoro mu je započelo suđenje, ali je u lipnju 2004. pušten iz zatvora u Haagu uz obrazloženje da je mentalno obolio i da je nesposoban za suđenje. Suđenje Kovačeviću za ratne zločine prepušteno je zatim pravosuđu u Srbiji, na što se on žalio, želeći da mu se sudi u Haagu, no žalba je 2008. odbijena. No, i srpski sudovi su ga proglasili mentalno bolesnim, te je tako izbjegao suđenje. Nikad se nije izjasnio o krivnji.

4.2. Županijsko državno odvjetništvo Dubrovnik

Optužnica je podignuta 10.11.2009. protiv Jevrema Cokića i još 9 optuženika. U optužnici se nalaze i sva četiri prethodno spomenuta haška optuženika, Pavle Strugar, Miodrag Jokić, Milan Zec i Vladimir Kovačević. Osim njih optuženi su još Mile Ružinovski, Branko Stanković, Obrad Vičić, Radovan Komar i Zoran Gvozdenović.

Jevrem Cokić, Mile Ružinovski, Pavle Strugar, Miodrag Jokić, Branko Stanković, Obrad Vičić i Radoslav Komar optuženi su da su u različitim periodima rata naredili napade na razna mjesta u području općine Dubrovnik te da su znali da njima podređene jedinice vrše prekomjerna granatiranja bez izbora cilja, ubijaju te zatvaraju i maltretiraju civile, tjeraju ih u bijeg, ruše civilne, kulturne i gospodarske objekte, pljačkaju i pale, postupaju protiv odredbi Ženevske konvencije, no nisu poduzeli ništa da spriječe zločine i kazne počinitelje.

Vladimir Kovačević optužen je da je 06.12. naredio jedinicama da napadnu grad Dubrovnik i povijesnu jezgru grada, koje je pod zaštitom UNESCO-a i predstavlja spomenik nulte kategorije, koji je kao takav bio propisno obilježen, da je i sam sudjelovao u napadu ispalivši više projektila iz ručnih bacača, pri čemu su poginuli civili, neki su teško ranjeni, a građevine u Starom gradu su izgorjele, djelomično su ili potpuno uništene.

Milan Zec optužen je jer je izvršio sve što mu je naredio Vladimir Kovačević, da nije učinio ništa da Kovačevića spriječi, te da je podržavao napad.

Zoran Gvozdenuć optužen je da je naredio da se iz topova s topovnjače 403. ispale granate po naseljenim mjestima, gađajući i hotele u kojima su bili smještene izbjeglice, te šire područje grada Dubrovnika i sam Stari grad, koji je pod zaštitom UNESCO-a, otjerao pučanstvo tog područja u izbjeglištvo, vršio razaranje brojnih objekata i spomenika kulture, ubio i ranio veći broj civila.

Svi optuženi iz ovog slučaja nedostupni su hrvatskom pravosuđu te se optužnica vodi kao neaktivna.

Dana 29.01.2008. podignuta je i optužnica protiv **Marka Grandova** za zločine u Slanom. Optužen je da je pljačkao i samovoljno uništavao imovinu stanovništva što nije opravdano ratnim potrebama. Osuđen je u studenom 2014. na sedam godina zatvora. Sudilo mu se u odsutstvu.

U optužnici protiv **Vujice Raičevića** i **Veslina Dakovića**, koja je podignuta 25. svibnja 1994, obojica su optuženi za zločine u Cavtatu, pljačku i uništavanje imovine civila. Obojica su oslobođeni optužbi zbog odustanka tužiteljstva presudom od 15. rujna 1994.

Bibliografija

Knjige:

- ◆ Biserko, Sonja, ur. *Dubrovnik: „Rat za mir“*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- ◆ Duper, Anka. *Ratni dnevnik tete Anke*. <https://www.rat-u-gradu.alat.hr/?p=1458#more-1458>
- ◆ Foretić, Miljenko, ur. *Dubrovnik inwar*. Dubrovnik: Matica Hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 1993.
- ◆ Koprivica, Veseljko. *Sve je bilo meta*. Podgorica: Monitor, 2004
- ◆ Kriste, Petar. *Iznevjereni grad: Dubrovnik '91*. Zagreb: Golden Marketing, 2000.
- ◆ Lang, Slobodan. *Dnevnik Libertas: dubrovački zapisi*. Zagreb: Pegaz, 1997.
- ◆ Macan, Trpimir. *Posljednja opsada Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 2001
- ◆ Špišić, Zvonko. *Konvoj Libertas*. Rijeka: Adamić, 2001.
- ◆ Vrgoč, Dubravka, ur. *Ratni dnevnik Pava Urbana*. Zagreb: Meandarmedia, 2016.

Spomen publikacije:

- ◆ *Grobница za Miroslava Milenkovića: Beograđani protiv rata: knjiga epitafa*: Grupa za građanske akcije UJDI: Helsinški parlament građana: Helsinški komitet: Gama: Ženski lobi: SDSS: Centar za anirratneakcije. Beograd 1991

Članci:

- ◆ Czerwinski, Maciej. Jezično pitanje u časopisu Srba katolika Srđ (1902.-1908.): teze, polemike, modeli argumentacije, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Vol. 46, No.1, 2020.: 63-92.
- ◆ Članak „Mirotnorci naoružani hraprošću“, *Večernji list*, 29.10.1991.
- ◆ Članak „Omogućite nesmetan prolaz“, *Večernji list*, 30.10.1991.
- ◆ Članak „Soldateska priprema alibi?“, *Večernji list*, 30.10.1991.;
- ◆ Članak „Milju po milju prema Gružu“, *Večernji list*, 31.10.1991.;
- ◆ Članak „Pretnje brodova“, *Večernji list*, 31.10.1991.;
- ◆ Članak „Zamka u Neretvanskom kanalu“, *Večernji list*, 31.10.1991.
- ◆ Članak „Brodovi zanoćili kod Mljeta“, *Večernji list*, 31.10.1991.
- ◆ Članak „Visoka cijena krivih procjena“, *Večernji list*, 07.11.1991.
- ◆ Članak „Pogorelić Kadijeviću“, *Večernji list*, 25.11.1991.
- ◆ Članak „Apel crnogorskih intelektualca iz Beograda“, nepoznate novine, 24.-26.12.1991.
- ◆ Članak „Zaustavite nesreću“, *nepoznate novine*, 20.12.1991.
- ◆ Horvat Levaj, Katarina. „Dubrovačke barokne palače izgorjele u napadu na grad 6. prosinca 1991. godine“, *Radovi Instituta povijesti umjetnosti* 19/1995., 69-91.
- ◆ Mesarić Žabčić, Rebeka. Posljedice Domovinskog rata: primjer Dubrovačko-neretvanske županije, u: Živčić, Dražen, ur. *Zbornik radova s 10. znanstveno-stručnog skupa: Vukovar '91. šesnaest godina poslije na temu: Demografski kontekst i socio-kulturne posljedice Hrvatskoga Domovinskog rata*, 2007.: 165-177.

Osobna sjećanja:

- ◆ Svejođanstvo Ane Bokun, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/ane-bokun/>, pristupljeno 14.12.2020.
- ◆ Svjođanstvo Luka Braila, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/luko-brailo/>, pristupljeno 14.12.2020.
- ◆ Svjođanstvo Điva Dražića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/divo-drazic/>, pristupljeno 14.12.2020.
- ◆ Svjođanstvo Božidara Jurjevića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/bozidar-jurjevic/>, pristupljeno 14.12.2020.
- ◆ Svjođanstvo Nojka Marinovića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/nojko-marinovic/>, pristupljeno 10.12.2020.
- ◆ Svjođanstvo Petra Miše Mihočevića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/miso-mihocevic/>, pristupljeno 14.12.2020.
- ◆ Svjođanstvo Pere Novakovića, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/pero-novakovic/>, pristupljeno 14.12.2020.
- ◆ Svjođanstvo Marka Sjekavice, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/marko-sjekavica/>, pristupljeno 14.12.2020.
- ◆ Svjođanstvo Maje Vatović Mrvelj, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/maja-vatovic-mrvelj/>, pristupljeno 14.12.2020.

Filmovi i serija:

- ◆ Rat za mir autora Koče Pavlovića i nezavisne produkcije "OBALA", 2003./2004.
<https://m.youtube.com/watch?v=jR6xhlwRCg0>, pristupljeno 15.12. 2020.
- ◆ Rat za Dubrovnik 1-7., TV Crne Gore, 2010., dostupno na platformi YouTube
- ◆ Film Jirija Menzela, Moj Dubrovnik,
<https://www.youtube.com/watch?v=byC3o0pNXpc&t=187s>, pristupljeno 15.12.2020

Web stranice:

- ◆ Zavod za obnovu Dubrovnika,
https://www.zod.hr/get/domovinski_rat_1991_2000/53156/domovinski_rat_1991_2000.html,
pristupljeno 14.12.2020.
- ◆ Targeting History and Memory, <http://heritage.sensecentar.org/>, pristupljeno 14.12.2020.